

Εισαγωγή

Ο πίνακας στο εξώφυλλο της μελέτης που έχετε στα χέρια σας φιλοτεχνήθηκε κάπου μέσα στη δεκαετία του 1960 από τον Βούλγαρο καλλιτέχνη Γκεόργκι Δασκαλόφ και κοσμεί τη συλλογή του Μουσείου της Βουλγαρικής Αναγέννησης στη Φιλιππούπολη (Plovdiv).¹ Πρόκειται για απεικόνιση των βίαιων συμπλοκών της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1859 στην εκκλησία της Παναγίας (Sv. Bogorodica) στη Φιλιππούπολη μεταξύ οπαδών του ελληνικού και του βουλγαρικού κόμματος της πόλης, με αντικείμενο τη γλώσσα λειτουργίας και εν τέλει τον έλεγχο της ίδιας της εκκλησίας. Η εκκλησία, χώρος ιερός, «βεβηλώθηκε» από τους ίδιους τους διεκδικητές της: ιερά σκεύη, βιβλία και εικόνες χρησιμοποιήθηκαν ως όπλα κατά την συμπλοκή.² Στη σύνθεσή του ο Δασκαλόφ χρησιμοποιεί με φειδώ ενδυματολογικά ή άλλα εικαστικά στοιχεία που διακρίνουν τις αντιμαχόμενες πλευρές. Οι φιγούρες στα κάτω άκρα του πίνακα (ιδίως εκείνη στο κάτω αριστερό άκρο) φέρουν τη χωριάτικη ενδυμασία από χονδρό μάλλινο ύφασμα (γιλέκο, φαρδιά ζώνη και μάλλινα *ποτούρια*³), παραπέμποντας στη συμμετοχή στα επεισόδια οπαδών του βουλγαρικού κόμματος από τα περικόχια της πόλης και τα γύρω χωριά. Ανάμεσα στους λοιπούς μυστακοφόρους άνδρες με ευρωπαϊκή ενδυμασία που απεικονίζονται, δύσκολα μπορεί κανείς να ξεχωρίσει τους «Ελληνες» από τους «Βούλγαρους». Η σύνθεση του Βούλγαρου καλλιτέχνη θα λέγαμε ότι αποδίδει σωστά την ύπαρξη μιας κοινής αστικής κουλτούρας ανάμεσα στους συμ-

-
1. Για την εκτίμηση του χρόνου φιλοτέχνησης του (αχρονολόγητου) πίνακα ευχαριστώ την συνάδελφο Μίνα Χριστέμοβα από το Εθνογραφικό Μουσείο του Ασένοφγκραντ (Στενημάχου) και τους συναδέλφους του Μουσείου της Βουλγαρικής Αναγέννησης (Muzej na Bălgarskoto Vāzraždane-Plovdiv).
 2. Nikola Gančev Eničerev, *Vāzprominanija i beležki*, Sofia, 1906, σ. 33.
 3. Ποτούρια = χονδρή μάλλινη βράκα (βουλγ. roturi). Οι κυριότεροι ξένοι όροι που γράφονται με *πλάγια* ελληνικά στοιχεία την πρώτη φορά κατά την οποία εμφανίζονται ερμηνεύονται και στο *Γλωσσάρι*, στο τέλος του βιβλίου. Οι λέξεις ή φράσεις που παρεμβάλλονται σε αγκύλες μέσα σε ξένα παραθέματα είναι του συγγραφέα.

μετέχοντες σε μια σύγκρουση η οποία, ωστόσο, γίνεται στο όνομα δύο διαφορετικών γλωσσικών και, κατ' επέκτασιν, εθνικών «πολιτισμών». Στους κόλπους μιας πόλης και μιας Ορθόδοξης κοινότητας που έχει για χρόνια λειτουργήσει ως χωνευτήρι ανθρώπων και επιδράσεων, στους κόλπους ενός εθνολογικά ανάμεικτου πληθυσμού στενότητα συνδεδεμένου με οικογενειακούς, επαγγελματικούς και πολιτισμικούς δεσμούς, κορυφώνεται το 1859 μια σύγκρουση η οποία είναι συνάμα «θρησκευτική» αλλά και «πολιτική» (θα λέγαμε «ανίερη»), «εθνική» αλλά και «εμφύλια».

Οι αμφισημίες και αντιφάσεις που απελευθερώνονται και εκφράζονται με καθαρό τρόπο σε στιγμές κρίσης και σύγκρουσης όπως είναι αυτή που εκτυλίσσεται στη Φιλιπούπολη του τέλους της δεκαετίας του 1850, αποτελούν όψεις μιας ευρύτερης, πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας ιδεολογικο-πολιτικής μετάβασης την οποία διέρχεται η οθωμανική κοινωνία και, εν προκειμένω, οι Ορθόδοξοι χριστιανικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτων (1839-1876). Η μετάβαση αυτή από το *μιλλέτ* στο έθνος –κομβική πτυχή της οποίας υπήρξε για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς των οθωμανικών Βαλκανίων το Βουλγαρικό Ζήτημα–, δηλαδή από έναν κυρίαρχα θρησκευτικό σε έναν κυρίαρχα εθνικό προσδιορισμό και αυτοπροσδιορισμό των υπηκόων της αυτοκρατορίας, ή –σύμφωνα με την ορολογία μιας διαδεδομένης αν και εφαρμοζόμενης με διαφορετικά αποτελέσματα θεωρητικής προσέγγισης– από μια θρησκευτική σε μια εθνική «φαντασιακή κοινότητα»⁴, έχει από τη δεκαετία του 1990 βρεθεί και εξακολουθεί να βρίσκεται στο επίκεντρο του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα. Οι σημαντικές εργασίες που είδαν το φως της δημοσιότητας στα πλαίσια αυτής της προβληματικής⁵ συνέβαλαν, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, στην αμφισβήτηση των μεταφυσικών αντιλήψεων του έθνους ως διαχρονικού συλλογικού υποκειμένου της ιστορίας στις οποίες θεμελιώθηκε η ελληνική αλλά και οι λοιπές βαλ-

4. B. Anderson, *Imagined Communities*, London, 1983.

5. Βλ. μεταξύ άλλων P. Kitromilides, «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans» στο M. Blinkhorn & Th. Veremis (ed.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, 1990, σσ. 23-66· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα, 1997· Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.*, Αθήνα, 1998· του ίδιου, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)» στο *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2000, σσ. 169-195· Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, 2002· Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

κανικές εθνικές ιστορίες⁶ και, επιφέροντας μια μεθοδολογική αντιστροφή, ανέδειξαν το έθνος και τις εθνοποιητικές διεργασίες ως νόμιμο αντικείμενο και γόνιμο πεδίο θεωρητικής συζήτησης και ιστορικής-εμπειρικής μελέτης. Περαιτέρω, στρέφοντας το ενδιαφέρον στις ιδιαίτερες πραγματικότητες, τους θεσμούς και την ιδεολογία των Ελληνορθόδοξων Χριστιανών της αυτοκρατορίας και προβληματοποιώντας την ιδεολογική ταύτιση και τον πολιτικό προσανατολισμό τους προς το νεαρό Βασίλειο της Ελλάδος, ανέδειξαν την ανάγκη ενδελεχέστερης μελέτης της οθωμανικής –και εν ταυτώ της βαλκανικής– κοινωνίας και του οθωμανικού πολιτικού πλαισίου, συμβάλλοντας έτσι στη διεύρυνση των οριζόντων της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για νέα γόνιμη επικοινωνία με τις ιστοριογραφίες των άλλων διάδοχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εθνών-κρατών.

Παρά τα ανεκτίμητα επιτεύγματα, τη θεωρητική ανανέωση και τις σημαντικές συνεισφορές που καταδεικνύουν το πολύπλοκο της πορείας μετάβασης από το μιλλέτ στο έθνος, διερευνούν τις αντιφάσεις και περιπέτειες της εθνικής ιδεολογίας ή εξιχνιάζουν το δαιδαλώδες κεντρικό πολιτικό πεδίο της Κωνσταντινούπολης, σημαντικά κενά μένουν ακόμη να καλυφθούν. Ειδικά σε ό,τι αφορά τη διάσπαση του ορθόδοξου μιλλέτ και το Βουλγαρικό Ζήτημα, η φύση των πηγών που έχουν μέχρις ώρας αξιοποιηθεί και η πλημμελής επικοινωνία με την πλούσια επί του ζητήματος βουλγαρική βιβλιογραφία περιορίζουν τη γνώση μας κυρίως στα τεκταινόμενα στην κεντρική πολιτική σκηνή της Κωνσταντινούπολης ή στον τρόπο που η εμφάνιση του Βουλγαρικού Ζητήματος ως πτυχής του Ανατολικού Ζητήματος οδήγησε σε αναπροσαρμογές τον ελληνικό εθνικισμό. Το τί συμβαίνει πριν από την «επίσημη» εμφάνιση του Βουλγαρικού Ζητήματος (δηλαδή πριν από τον Κριμαϊκό Πόλεμο 1853-1856) ή το τί συμβαίνει στις κεντρικές και ανατολικές επαρχίες των Βαλκανίων και το πώς οι εξελίξεις στο κεντρικό πολιτικό πεδίο αλληλοδιαπλέκονται, επικαθορίζουν και καθορίζονται από τα τεκταινόμενα στις επαρχίες μένει ακόμη να διερευνηθεί –στο πεδίο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας– από εξειδικευμένες τοπικές μελέτες. Παρά τις συμβολές, επίσης, και τις υποθέσεις που έχουν γίνει, σημαντικό παραμένει το κενό της μελέτης των κοινωνικών όρων και προϋποθέσεων κατίσχυσης των συγκρουόμενων βαλκανικών εθνικιστικών ιδεολογιών. Η ανάπτυξη και η σύγκρουση των εθνικισμών, βουλγαρικού και ελληνικού, συντελείται μέσα σε ένα πλαίσιο βαθιών και δυναμικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών, οι οποίοι δεν λειτουργούν απλώς ως όροι γένεσης και διάδοσης των εθνικών ιδεολογιών, αλλά επιδρούν καθοριστικά

6. Πρβλ. Έλλη Σκοπετέα, «Βαλκανικές εθνικές ιστορίες», στο *Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Επισημονικό Συμπόσιο (21-22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρ. Σχολή Μωραΐτη), σσ. 305-317.

και στο ίδιο το περιεχόμενο, στην τροπή και στις αντιφάσεις των διαμορφούμενων εθνικών λόγων. Αναγκαία πάλι εδώ εμφανίζεται η εστίαση της μελέτης στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών. Η εστίαση, τέλος, αυτή στις τοπικές κοινωνίες και η μικρο-ιστορική προσέγγιση πιστεύουμε ότι μπορεί να ανάδειξει τον πλούτο, τις αντιφάσεις και την πολυπλοκότητα των εθνοποιητικών διαδικασιών στα οθωμανικά Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στον έλεγχο και την εξειδίκευση των γενικών θεωρητικών σχημάτων περί εθνικισμού. Εντασσόμενη σ' αυτό το ευρύτερο πεδίο συζήτησης, η παρούσα μελέτη για τη διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιπούπολη του 19^{ου} αιώνα φιλοδοξεί να συμβάλει στη συμπλήρωση κάποιων από αυτά τα κενά και στη διεύρυνση της παραπάνω γόνιμης προβληματικής.⁷

Η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Φιλιπούπολη του Τανζιμάτ και η διάσπαση της Ορθόδοξης κοινότητάς της δεν είναι απλώς ένα από τα πολλά επεισόδια του Βουλγαρικού Ζητήματος και της σύγκρουσης του βουλγαρικού με τον ελληνικό εθνικισμό στα οθωμανικά Βαλκάνια. Αποτελεί την πρώτη και την οξύτερη σε αυτή τη φάση σύγκρουση των δύο (και εν γένει των βαλκανικών) εθνικισμών σε τοπικό επίπεδο. Στη Φιλιπούπολη, και με αφορμή την ίδρυση του βουλγαρικού γυμνασίου της πόλης (1850), λαμβάνει χώρα η πρώτη ανοιχτή και δημόσια αντιπαράθεση των δύο εθνικιστικών λόγων. Στο ανεπτυγμένο εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της Βόρειας Θράκης και την αναπτυσσόμενη ενδοχώρα του βρίσκονται την ίδια περίοδο σε εξέλιξη σημαντικές πρωτόγνωρες οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, αποκρυσταλλώνονται νέες κοινωνικές συμμαχίες και αναπτύσσονται νέες μορφές πολιτικής πάλης και κινητοποίησης. Στην πορεία του Βουλγαρικού Ζητήματος, η Φιλιπούπολη, στενότερα συνδεδεμένη με την πρωτεύουσα, αποτελεί μία από τις πόλεις-βαρόμετρα της αντιπαράθεσης και ένα από τα ακανθώδη σημεία στις –αποτυχημένες– διαπραγματεύσεις για την επίλυση του Ζητήματος. Με όλες τις διερευνητέες ιδιαιτερότητες και συνεξαρτήσεις της, η περίπτωση της πρώτης αυτής τοπικής εθνικιστικής σύγκρουσης αποτελεί ένα πεδίο παρατήρησης και μελέτης στο οποίο εμπεριέχονται και αποκτούν για πρώτη φορά ανοιχτή έκφραση στοιχεία της ευρύτερης αντιπαράθεσης των δύο εθνικισμών, που θα οξύνεται τις επόμενες δεκαετίες καταλαμβάνοντας διαδοχικά νέα εδάφη των οθωμανικών Βαλκανίων.

Η Φιλιπούπολη εμφανίζεται ως ιστοριογραφικό αντικείμενο μέσα στα πλαίσια της εθνικιστικής σύγκρουσης του 19^{ου} αιώνα,⁸ η σκιά της οποίας ακολούθησε, και σε

7. Μια πρώτη μορφή αυτής της μελέτης αποτέλεσε τη διδακτορική μου διατριβή που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, τον Δεκέμβριο του 2005.

8. Η πρώτη «ιστορία» της Φιλιπούπολης, γράφηκε εν μέσω της σύγκρουσης από έναν εκ

μεγάλο βαθμό ακολουθεί ακόμη, την ιστοριογραφία της πόλης στην 150ετή σχεδόν διαδρομή της. Οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στο απώτερο, και ακόμη περισσότερο στο νεότερο παρελθόν της, τοποθετούμενες στον απόηχο της τοπικής σύγκρουσης ή –ορισμένες από αυτές– στο πλαίσιο των συνεχιζόμενων κατά τον 20^ο αιώνα ευρύτερων ανταγωνισμών και συγκρούσεων των δύο εθνών-κρατών, επιχειρούν να αποδείξουν με άμεσο ή να υποδείξουν με έμμεσο τρόπο τη «βουλγαρικότητα» ή την «ελληνικότητα» της πόλης και να κατοχυρώσουν τη θέση της στα αντίστοιχα εθνικά ιστορικά αφηγήματα.⁹ Στα γενικά αυτά έργα περί Φιλιππουπόλεως, όπως και σε μια σειρά από πιο εξειδικευμένες μελέτες και μονογραφίες, γίνεται εκτενής αναφορά στην σύγκρουση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιπούπολη του Τανζιμάτ, δημοσιεύεται ή αξιοποιείται ποικίλο αρχαιακό υλικό και συγκεντρώνεται ένα σώμα πληροφοριών το οποίο είναι αναμφίβολα χρήσιμο για τον μελετητή της ιστορίας της πό-

των «πρωταγωνιστών» της. Βλ. Γ. Τσουκαλάς, *Ιστοριογεωγραφική περιγραφή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως*, Βιέννη, 1851.

9. Στα σημαντικότερα έργα στη βουλγαρική ιστοριογραφία της πόλης μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με αυτή πάντα την αντίληψη και φροντίδα, συγκαταλέγονται τα εξής: Α. Τ. Gjaurov, *Kratki beležki za minaloto i segašnoto na gr. Plovdiv*, Plovdiv, 1898· S. N. Šiškov, *Plovdiv v svoeto minalo i nastojašte. Istoriko-etnografski i politiko-Ekonomičeski pregled.*, (St. N. Chichkov *Plovdiv dans son passé et son présent. Aperçu historico-ethnographique et politico-sociale*), Plovdiv, 1926· Αλ. Peev, *Begäl pogled värhu minaloto na gr. Plovdiv*, Plovdiv, 1938· V. Peev, *Grad Plovdiv. Minalo i nastojašte*, Plovdiv, 1941· Ηρ. Kesjakov, *Välko i Stojan Todorovi Čaläkovi. Poteklo, život i dejnost*. Plovdiv, 1935· Ιβ. Κερον, *Život i dejnost na Čalakovci i tjahnoto potomstvo (rodoslovno izsledvane)*, N.A. pri B.A.N., Sb. IV, a.e. 35, Sofia, 1935. Από ελληνικής πλευράς ανάλογη στοχοθεσία έχει το τεράστιο σε πλούτο και σημασία ιστοριοδιφικό-ιστορικό έργο του Κοσμά Μυρτίλου Αποστολίδη (1862-1942), το οποίο συγκεντρώθηκε μετά θάνατον στο: Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαίων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα, 1959. Στην ίδια «γραμμή» το Κ. Βακαλόπουλου, *Ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του Θρακικού Ευξείνου Πόντου (Μέσα από το Αρχείο Γκιουμουσγκερδάνη)*, Θεσσαλονίκη, 1995. Βλ. επίσης την πρόσφατα εκδοθείσα μελέτη του Σπ. Πλουμίδα, για την περίοδο 1878-1914, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη, 1878-1914*, Αθήνα, 2006. Στη μεταπολεμική βουλγαρική ιστοριογραφία, εκτός από τα έργα επιστημονικο-εκλαϊκευτικού χαρακτήρα (όπως είναι π.χ. το Ν. Nemski, *Plovdiv prez erohata na väzraždaneto i nacionalnoosvoboditelnite vojni*, Sofia, 1965), δεσπόζει το έργο του Νικολάι Γκέντσεφ, που, παρά τις μαρξιστικές του επιφάσεις, βασική του μέριμνα παραμένει η κατάδειξη της «βουλγαρικότητας» της πόλης. Ν. Genčev, *Väzroždenskijat Plovdiv. (Prinos v bälgarskoto duhovno väzraždanje)*, Plovdiv, 1981. Άλλα έργα που ακολούθησαν το έργο του Γκέντσεφ, π.χ. το St. Šivačev (red.), *Očerci iz istorijata na Plovdiv*, Plovdiv, 1994, ή το συμπληρωματικό I. Jančeva, *Etnologija na väzroždenskija Plovdiv*, Plovdiv, 1996, παρά τις επιμέρους συνεισφορές τους, δεν ξεφεύγουν από τη «γραμμή» Γκέντσεφ.

λης κατά τον 19^ο αιώνα. Την ίδια στιγμή ωστόσο, η ιδιαίτερη στοχοθεσία των παραπάνω μελετών δημιουργεί στρεβλώσεις και προσκόμματα στην προσπάθεια κατανόησης της οξύτατης ενδοκοινοτικής εθνικής σύγκρουσης. Το ζητούμενό τους, άλλωστε, δεν είναι η κατανόηση της σύγκρουσης, αλλά η δικαίωση της μιας ή της άλλης πλευράς. Στο επίπεδο της πραγματολογικής βάσης, οι περισσότερες από τις παραπάνω μελέτες διακρίνονται από μονομέρεια και επιλεκτικότητα. Στην προσπάθειά τους να οικειοποιηθούν αναδρομικά για λογαριασμό του έθνους τους το παρελθόν της πόλης, επιλέγουν την ανάδειξη εκείνων μόνο των πληροφοριών και πηγών που συμβάλλουν σε αυτόν τον στόχο. Αν εξαιρέσει κανείς ως έναν βαθμό τον Κ. Μ. Αποστολίδη, ο οποίος είχε επαφή και έκανε χρήση της βουλγαρικής βιβλιογραφίας της εποχής του, η γενική εντύπωση είναι ότι έχουμε να κάνουμε με δύο σώματα ιστοριογραφικής παραγωγής τα οποία δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Υπάρχουν οι μελέτες «μας» και οι μελέτες «τους», οι πηγές «μας» και οι πηγές «τους» και, φυσικά, οι μαρτυρίες των ξένων, κυρίως των Δυτικών, οι οποίοι, ωσεί αμέτοχοι στις εθνικές αντιπαράθεσεις, αποκτούν, όταν και μόνο προσφέρουν βολικές μαρτυρίες, το κύρος του αντικειμενικού επιδιαιτητή. Εκτός από τη μονομέρεια και επιλεκτικότητα των πηγών, ιδιαίτερες και πιο σοβαρές στρεβλώσεις παράγονται και στο επίπεδο της ερμηνευτικής τους χρήσης. Διακατεχόμενες από μια μεταφυσική και ουσιοκρατική αντίληψη του έθνους, οι παραπάνω προσεγγίσεις οδηγούνται σε εν πολλοίς ασύνειδες ή ημισυνειδητές παρερμηνείες των πηγών που χρησιμοποιούν, προβάλλοντας αδιακρίτως τις εθνικές κατηγορίες των οποίων είναι φορείς στο παρελθόν, στα υποκείμενα, τους θεσμούς και τις καταστάσεις που ιστορούν. Με τον τρόπο αυτόν συγκαλύπτουν τον πολύπλοκο και αντιφατικό χαρακτήρα των ιστορικών κοινωνικών φαινομένων, κατασκευάζοντας και προωθώντας μια «ανθρωπολογία» του «εθνικώς δρώντος» υποκειμένου (ή υποκειμενοποιημένου θεσμού) και καταφεύγοντας, όπου οι ίδιες οι πηγές δεν συμμορφώνονται με αυτήν την «ανθρωπολογία», σε μυθιστορηματικού τύπου συλλογισμούς που διακρίνονται από έντονο ψυχολογισμό.

Η ιδιαίτερη αυτή «πολεμική» κληρονομιά επιβάλλει, σε κάθε προσέγγιση που θέτει στο κέντρο της προβληματικής της τη διερεύνηση των ιδεολογικο-πολιτικών μετασχηματισμών και καθιστά το «εθνικώς δρών» υποκείμενο ζητούμενο και όχι αναλυτικό εργαλείο της, την επίδειξη ιδιαίτερης προσοχής και εγρήγορσης σε ό,τι αφορά δύο κυρίως σημεία. Το πρώτο είναι ότι, κοντά στην χρήση νέων πηγών, απαραίτητη προβάλλει η ανάγκη αναδίφησης και νέας προσέγγισης, με πνεύμα «μεθοδικής αμφιβολίας», των πηγών που έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί, ερμηνευθεί και συχνά παρερμηνευθεί μέσα από το πρίσμα της κληρονομιάς της σύγκρουσης ιστοριογραφίας. Το δεύτερο αφορά την κριτική τοποθέτηση έναντι της ορολογίας και εννοιολόγησης που χρησιμοποιεί η εθνικιστική ιστοριογραφία και η συνακόλουθη διευκρίνιση του τρόπου με τον οποίο όροι και έννοιες επιστρατεύονται στη νέα προσέγγιση. Περνώ-

ντας στα ζητήματα της ορολογίας και των πηγών της παρούσας έρευνας, αναγκαίο είναι ένα –αυτονόητο ίσως– σχόλιο για τους μεθοδολογικούς περιορισμούς μιας εργασίας της οποίας στόχος δεν είναι απλώς και μόνο η κατάδειξη της ανεπάρκειας και των αντιφάσεων της εθνικιστικής ιστοριογραφίας, αλλά η συμβολή στην κατανόηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προϋποθέσεων και συνθηκών της παραγωγής και κατίσχυσης των νέων εθνικών συλλογικών αναπαραστάσεων.

Σημαντικοί μεθοδολογικοί περιορισμοί συνοδεύουν αναπόφευκτα κάθε διερεύνηση ιδεολογικών φαινομένων που αφορούν ανθρώπους οι οποίοι έζησαν, έδρασαν και πέθαναν σε μια μακρινή από εμάς εποχή. Στερημένοι από τα προνόμια της «συμμετοχικής παρατήρησης», μπορούμε να μπούμε σε έναν διάλογο μόνο με τις γραπτές μαρτυρίες που έφτασαν έως εμάς από επίσημους ή ανεπίσημους φορείς της τοτινής εγγραμματοσύνης. Ο απλός συντεχνίτης της Φιλιπούπολης ή ο Βούλγαρος αγρότης της φιλιππουπολίτικης ενδοχώρας μιλούν μόνο μέσα από την «αντικειμενική» θέση τους στις μαρτυρίες αυτές. Ακόμη και οι αποσπασματικές γραπτές μαρτυρίες των ίδιων των πρωταγωνιστών της ενδοκοινοτικής σύγκρουσης ή οι πληροφορίες τρίτων περί αυτών δεν επαρκούν συχνά για τον σχηματισμό μιας ολοκληρωμένης εικόνας για τις ιδεολογικές διεργασίες των οποίων είναι φορείς. Συχνά, οι έλλογες ερμηνείες της δράσης και συμπεριφοράς τους συναντούν απροσπέλαστα όρια, πέραν των οποίων ξεκινούν οι εικασίες. Πολλά σημεία διατηρούν και θα πρέπει να διατηρούν, μπροστά στις εύκολες ερμηνείες, ένα συνοδευτικό ερωτηματικό. Οι μεθοδολογικές αυτές δυσκολίες και περιορισμοί δεν πρέπει, ωστόσο, να μας αποθαρρύνουν από το να θέτουμε στις πηγές μας ανάλογα ερωτήματα. Αν, επιπλέον, οι πηγές μας είναι συχνά σιωπηρές ή φειδωλές σε ό,τι αφορά τον χώρο της υποκειμενικότητας, είναι την ίδια στιγμή πολύ πλούσιες σε ό,τι αφορά το μεταβαλλόμενο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αποκτά ιδιαίτερο νόημα και πολιτική λειτουργία η εθνική ένταξη.

Η επισήμανση των παραπάνω μεθοδολογικών δυσκολιών σχετίζεται άμεσα και με το πρόβλημα των όρων που επιστρατεύονται για να δηλωθούν τα συλλογικά υποκείμενα (π.χ. Έλληνας, Γραικός, Βούλγαρος κ.λ.π.) καθώς και των σχετικών προσδιορισμών (ελληνικός, γραικικός, βουλγαρικός κ.ο.κ.).¹⁰ Ένας τρόπος να υπερβεί κανείς αυτά τα προβλήματα είναι να χρησιμοποιεί την ορολογία της εποχής που μελετά και, ακόμη ορθότερα, να αναζητεί και να αναδεικνύει την ορολογία που χρησιμοποιούν τα ίδια τα υποκείμενα για να ορίσουν τον εαυτό τους και τον περιβάλλοντα κόσμο.

10. Τα προβλήματα δημιουργούνται από την συγκάλυψη του εγχειρηματικού-κανονιστικού χαρακτήρα που τέτοιου είδους όροι αποκτούν στα πλαίσια της εθνικιστικής αντιπαράθεσης και της κληρονόμου της ιστοριογραφίας, καθώς και η εμφάνισή τους ως όρων «περιγραφικών».

Παρά τις μεθοδολογικές δυσκολίες τις οποίες επισημάναμε (σιωπές των πηγών, άνιση πρόσβαση στον γραπτό λόγο και, εν τέλει, στον «ορισμό» κ.λ.π.), ακολουθούμε κατά κανόνα στο ανά χείρας βιβλίο αυτήν την αρχή (παρέχοντας συχνά και τις αναγκαίες σχετικές επεξηγήσεις), με πλήρη ωστόσο συνείδηση του δυναμικού, σχεσιακού –και εν τέλει σχετικού– χαρακτήρα αυτών των «ορισμών». Το σημασιολογικό περιεχόμενο τέτοιου είδους όρων δεν είναι κάτι παγιωμένο αλλά εξαρτάται εν πολλοίς από το ιδιαίτερο πλαίσιο, μέσα στο οποίο χρησιμοποιούνται και παρακολουθεί τις μεταβολές αυτού του πλαισίου. Το να αυτοορίζεται κανείς π.χ. ως Βούλγαρος στη Φιλιππούπολη του τέλους του 18^{ου} αιώνα δεν είχε την ίδια σημασία και τις ίδιες πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες με την αντίστοιχη δήλωση-τοποθέτηση στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Τα ονόματα που δηλώνουν συλλογικά υποκείμενα είναι αντικείμενο διαρκών, συγκρουσιακών και αντιφατικών διεργασιών ανασηματοδότησης, η διερεύνηση του πλαισίου των οποίων, άλλωστε, αποτελεί και κεντρικό ερώτημα της μελέτης μας. Έχοντας επίγνωση αυτών των διεργασιών ανασηματοδότησης και θέτοντάς τις ως πρόβλημα, επιλέγουμε να διατηρήσουμε αυτούς τους «ασταθείς» και ανασηματοδοτούμενους όρους αντί να εισαγάγουμε νέους ορισμούς αποφαινόμενοι έμμεσα για το «τί πραγματικά ήταν» τα συλλογικά υποκείμενα.

Με τα τοπωνύμια αντιμετωπίζει κανείς το αντίστροφο πρόβλημα από ό,τι με τα «εθωνύμια», τα οποία, μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο και συγκρουσιακό πλαίσιο, μεταβάλλουν το σημασιολογικό τους φορτίο. Εδώ επιστρατεύονται από τους αντίπαλους εθνικισμούς διαφορετικά ονόματα για να περιγραφεί –και εν τέλει να κατακτηθεί μέσα από αυτή την ονοματοθεσία– το ίδιο «πράγμα» και, εν προκειμένω πρώτα απ' όλα η πόλη της Φιλιππούπολης ή του Πλόβντιφ, βουλγαρικής ονομασίας που εισήχθη από το βουλγαρικό εθνικό κίνημα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα προκαλώντας την αντίδραση εκπροσώπων του ελληνικού εθνικισμού.¹¹ Το τελευταίο που ενδιαφέρει την έρευνα αυτή είναι, όπως πρέπει να έχει ήδη γίνει εμφανές, το να πάρει θέση ή να ενεργοποιήσει τις εθνικιστικές αντιπαραθέσεις για τα ονόματα. Έτσι, στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε κατά κανόνα τα σημερινά βουλγαρικά τοπωνύμια των οικισμών ή των περιοχών που εμφανίζονται στο κείμενό μας (με εξαίρεση κάποιους διοικητικούς οθωμανικούς όρους), δίνοντας σε παρένθεση τα παλαιότερα ή εναλλακτικά ονόματα, π.χ. Κοπρίφστιτσα (οθωμ. *Avret alan*, Αβράδαλα). Μια δεύτερη εξαί-

11. Σε παλαιότερες βουλγαρικές πηγές (όπως η αλληλογραφία των Βουλγάρων μεγλικτήδων) απαντά η οθωμανική ονομασία της πόλης, «Φιλιμπέ», *Filibe*. Το όνομα της πόλης δεσπόζει στον τίτλο μιας αποκαλυπτικής για την λειτουργία της ονοματοθεσίας μπροσούρας του 1860: Αμερολήπτου, *Περί του τρόπου και των μέσων δι' ών πρόκειται να μεταβληθή η Φιλιππούπολις εις Πλόβδην*, Αθήναι, 1860. Περισσότερα για την ονοματοθεσία βλ. στο Κεφάλαιο Έβδομο: «Η άρθρωση και οι υποδοχές της εθνικής ιδεολογίας».

ρηση αποτελούν μερικά τοπωνύμια ή γεωγραφικά ονόματα (Φιλιππούπολη, Στενήμαχος, Αίμος, Έβρος κ.ά.), των οποίων η κατοχύρωση στη νεοελληνική γραμματεία επιβάλλει σε όποιον απευθύνεται στο ελληνικό κοινό τη χρήση τους, χωρίς με αυτό να υποδηλώνεται από μέρους μας κάποια αξιολογική κρίση.¹²

Ας περάσουμε, όμως, από τις αναγκαίες αυτές διευκρινίσεις σχετικά με τους δηλωτικούς όρους συλλογικών υποκειμένων και τόπων, στις έννοιες που κατέχουν κεντρική θέση στην ανάλυσή μας. Ένα πλέγμα εννοιών (νομιμοποίηση, ενσωμάτωση, ηγεμονία) που μας βοηθάει να κατανοήσουμε την ενδοκοινοτική εθνικιστική σύγκρουση στην Φιλιππούπολη ως τμήμα ευρύτερων διεργασιών που συντελούνται στον οθωμανικό χώρο του Τανζιμάτ, αφορά τον βαθύ μετασχηματισμό στην άσκηση της εξουσίας.¹³ Η έννοια της ηγεμονίας, η οποία γεννήθηκε στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης, αναδείχθηκε σε κεντρική στην ανάλυση του Αντόνιο Γκράμσι στην προσπάθειά του να εξηγήσει την φύση της εξουσίας στις σύγχρονες δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες και προκάλεσε πολλές συζητήσεις στα πλαίσια του δυτικού μαρξισμού,¹⁴ παραπέμπει, σε σχέση με τις άλλες έννοιες του ίδιου σημασιολογικού πεδίου (εξουσία, κυριαρχία, καταστολή, ισχύς κ.ο.κ.), στη «συναινετική» και αμφίδρομη διάσταση της εξουσιαστικής σχέσης μεταξύ κυρίαρχων και υπάλληλων ομάδων.¹⁵ Η χρήση της στην ανάλυση της οθωμανικής πραγματικότητας του 19^{ου} αιώνα οφείλει να γίνεται με επίγνωση των ιδιαιτεροτήτων αυτής της πραγματικότητας. Μια σειρά, ωστόσο, από φαινόμενα κρίσης, αμφισβήτησης ή μεταρρύθμισης κα-

12. Αν η μελέτη αυτή ήταν γραμμένη στα βουλγαρικά, θα χρησιμοποιούνταν οι όροι Πλόβντιφ, Ασένοφγκραντ, Στάρα Πλανινά, Μαρίτσα κ.ο.κ.
13. Στο χώρο που μας αφορά, την έννοια της νομιμοποίησης αναδεικνύει ως κεντρική για την κατανόηση των μεταρρυθμίσεων και του πολύπλοκου ιδεολογικο-πολιτικού τοπίου του Τανζιμάτ η Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π. Για μια εφαρμογή της έννοιας της ηγεμονίας, σε συνδυασμό με την θεωρία των κοινωνικών δικτύων εξουσίας, για την διερεύνηση του κεντρικού πολιτικού πεδίου της Κωνσταντινούπολης τον 19^ο αιώνα βλ. Δ. Σταματόπουλος, ό.π.
14. Για την ιστορία της έννοιας καθώς και για μια κριτική τοποθέτηση στη σχετική συζήτηση βλ. Π. Άντερσον, *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Αθήνα, 1985 [α' έκδοση P. Anderson, "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review*, 100 (1977), σσ. 5-81. Πρβλ. Ν. Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, Αθήνα, 1984 [α' έκδοση *Les Temps Modernes* 234 & 235 (1966), σσ. 862-896 & 1048-1069 αντίστοιχα].
15. «... η ηγεμονία προϋποθέτει ότι πρέπει να αποδοθεί προσοχή στα συμφέροντα και τις τάσεις των ομάδων επί των οποίων πρόκειται η ηγεμονία να ασκηθεί...». «Η "αυθόρμητη" συναίνεση... προκαλείται "ιστορικά" από το κύρος (και συνακόλουθα την εμπιστοσύνη) που η κυρίαρχη ομάδα απολαμβάνει λόγω της θέσης και λειτουργίας της στον κόσμο της παραγωγής» ... A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* (ed. Q. Hoare & G.N. Smith), London, 1971, σσ. 12 & 161.

τά τον 19^ο αιώνα των εξουσιαστικών θεσμών του οθωμανικού Παλαιού Καθεστώτος, φαινόμενα που συνοδεύονται από τη σταδιακή ανάδυση της *πολιτικής*, ως πρακτικής και λόγου περί του «συλλογικού» συμφέροντος που υπερβαίνει και υπερχαθορίζει τα πατριαστικά συμφέροντα και δίκτυα, εκτιμούμε ότι δικαιολογούν τη χρήση της έννοιας της ηγεμονίας για να περιγραφούν οι νέοι τροπισμοί που η εξουσιαστική διαδικασία λαμβάνει μέσα στην ραγδαία μετασχηματιζόμενη οθωμανική κοινωνία του Τανζιμάτ. Ένα δεύτερο πλέγμα εννοιών (κοινωνική κινητικότητα, κοινωνική άνοδος, περιφερειακή ενσωμάτωση) αφορά αυτόν ακριβώς τον κοινωνικό μετασχηματισμό, ο οποίος καθιστά δυνατή –και αναπόφευκτη– την είσοδο των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο και ο οποίος, με τη σειρά του, συντελείται υπό την επίδραση νέων δυναμικών οικονομικών φαινομένων. Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία αποτελούν τους πόλους της διερεύνησης μιας τοπικής κοινωνίας σε μετάβαση, με μια προσέγγιση η οποία φιλοδοξεί να αποφύγει τους εύκολους αναγωγισμούς, εμμένοντας ωστόσο –σε πείσμα των δημοφιλών και ιδεολογικών κατηγοριών περί αναγωγισμού– στην ανάγκη συνολικής οπτικής και διερεύνησης των πολλαπλών συσχετίσεων των φαινομένων της ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η διερεύνηση του θέματος της εργασίας μας βασίστηκε στη χρήση ποικίλου εκδομένου και ανέκδοτου τεκμηριωτικού υλικού (πλήρης κατάλογος των πηγών παρατίθεται στο τέλος της μελέτης). Η επιλογή των πηγών καθορίστηκε, εκτός των άλλων, και από δύο κριτήρια στα οποία αναφερθήκαμε κατά την συνοπτική επισκόπηση της μέχρι τώρα ιστοριογραφίας για την Φιλιππούπολη. Το πρώτο αφορά την ανάγκη υπέρβασης της –συνειδητής η μη– πραγματολογικής μονομέρειας και απομόνωσης των βαλκανικών ιστοριογραφικών προσεγγίσεων του «εθνικού ζητήματος». Το δεύτερο αφορά την ανάγκη επίσκεψης ήδη αξιοποιημένου –σε άλλα ωστόσο πλαίσια– αρχειακού υλικού. Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκε εκτενώς ανέκδοτο βουλγαρικό αρχειακό υλικό από τα Βουλγαρικά Ιστορικά Αρχεία των Εθνικών Βιβλιοθηκών της Σόφιας και της Φιλιππούπολης. Πρόκειται τόσο για γενικές αρχειακές συλλογές όσο –και κυρίως– για τα φερόνυμα αρχεία σημαντικών προσωπικτήτων της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Φιλιππούπολης του Τανζιμάτ και ηγετικών φυσιογνωμιών του βουλγαρικού εθνικού κινήματος της πόλης (Σάλτσο Τσομάκοφ, Στογιάν Τσομάκοφ, Γκεόργκι Στογιάνοβιτς Τσάλολγου, Ιωακείμ Γκρούεφ Πρόιτσεφ). Η μελέτη, αντίστοιχα, του κατά βάση ελληνόγλωσσου φερόνυμου αρχείου της οικογένειας του Μιχαλάκη Γκιουμουσγκερδάνη στο Κεντρικό Κρατικό Ιστορικό Αρχείο της Σόφιας φώτισε αρκετές άγνωστες πλευρές της δραστηριότητας της γνωστής αυτής ηγετικής φυσιογνωμίας του ελληνικού κόμματος της πόλης. Τον κύριο όγκο του ανέκδοτου αρχειακού υλικού συμπληρώνουν κώδικες της μητρόπολης Φιλιππουπόλεως (Κώδιξ Κυρίλλου ΙΙ και «Κώδιξ της πολιτικής επιτροπείας του σενδουκίου της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως» – Περιφερεια-

κό Κρατικό Αρχείο Φιλιππουπόλεως) και η προξενική αλληλογραφία από τα αρχεία του ελληνικού (ΙΑΥΠΕΞ), του βρεττανικού (P.R.O/F.O.), και (για μια σύντομη περίοδο) του γαλλικού υπουργείου εξωτερικών (A.M.A.E.).¹⁶ Ο βουλγαρικός και ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης, περιηγητές και απομνημονεύματα, καθώς και εκδεδομένο –πλήρως ή τμηματικά– αρχειακό υλικό (κώδικες της μητρόπολης, αρχεία της συντεχνίας των αμπαζήδων, εκδεδομένες βουλγαρικές μεταφράσεις οθωμανικών εγγράφων, ιδιωτική και υπηρεσιακή αλληλογραφία του υποπροξένου της Ρωσίας στην Φιλιππούπολη Νάιντεν Γκέροφ, του Στογιάν Τσομάκοφ κ.ά.), αποτελούν τον βασικό όγκο των έντυπων και εκδεδομένων πηγών που χρησιμοποιήθηκαν.

Η παρούσα μελέτη είναι διαρθρωμένη σε τρία μέρη και οκτώ κεφάλαια. Στο πρώτο μέρος («Το ιστορικό υπόβαθρο και το πλαίσιο της αντιπαράθεσης», Κεφάλαια 1-3) διερευνάται το γεωγραφικό, δημογραφικό και οικονομικό πλαίσιο της αντιπαράθεσης. Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο επιχειρείται η ένταξη της Φιλιππούπολης και της επαρχίας της στα πολλαπλά γεωγραφικά πλαίσια αναφοράς (φυσικό, «ανθρώπινο», διοικητικό, εκκλησιαστικό) και η αναδρομή στην ιστορία της πόλης από την οθωμανική κατάκτηση έως τον 18^ο αιώνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετώνται μια σειρά από πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα οι οποίες διαμόρφωσαν το κοινωνικό και πολιτικό τοπίο της πόλης κατά τις παραμονές του Τανζιμάτ. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται το γενικό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της περιόδου του Τανζιμάτ, η οικιστική και δημογραφική εικόνα της Φιλιππούπολης κατά την παραπάνω περίοδο με εστίαση της προσοχής στην Ορθόδοξη κοινότητα της πόλης, η δημογραφική εικόνα της επαρχίας και οι δυναμικές που οδήγησαν στην οικονομική και δημογραφική έκρηξη των οικισμών της επαρχίας αναδεικνύοντας ως κεντρικό διακύβευμα το ζήτημα της περιφερειακής ενσωμάτωσης και των σχέσεων πόλης-επαρχίας.

Στο δεύτερο μέρος («Οι Ορθόδοξοι πρόκριτοι και οι στρατηγικές τους», Κεφάλαια 4-5), μελετούμε τις περιπτώσεις δύο οικογενειών που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Ορθόδοξης κοινότητας και που επιφανή μέλη τους τάχθηκαν τελικά επικεφαλής των διαμορφούμενων αντίπαλων εθνικών κομμάτων. Παράλληλα, μέσα από τη μελέτη αυτών των παραδειγματικών περιπτώσεων φωτίζονται αρκετές πλευρές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Ορθόδο-

16. Το υλικό του γαλλικού υποπροξενείου Φιλιππουπόλεως (1857-59) το συμβουλευθήκα όχι επιτοπίως αλλά χάρις στα μικροφίλμ του Κεντρικού Κρατικού Ιστορικού Αρχείου της Σόφιας. Περιθωριακά επίσης χρησιμοποιήθηκαν οθωμανικά έγγραφα από το Ανατολικό Τμήμα της Εθνικής Βιβλιοθήκης «Άγ. Κύριλλος και Μεθόδιος» της Σόφιας, καθώς και η ανέκδοτη δακτυλόγραφη εργασία του Ιβάν Κέποφ για τους Τσαλίκοφ (1935) από το Επιστημονικό Αρχείο της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών.

ξης κοινότητας της Φιλιππούπολης κατά τη δεύτερη εικοσιπενταετία του 19^{ου} αιώνα και εξετάζονται –στην εξειδικευμένη τοπική εμφάνισή τους– όψεις του γενικότερου οθωμανικού πλαισίου που μας απασχολεί στο πρώτο μέρος.

Στο τρίτο μέρος («Η ενδοκοινοτική σύγκρουση», Κεφάλαια 6-8) παρακολουθούμε την πορεία της ενδοκοινοτικής σύγκρουσης μέσα από την οποία συγκροτούνται τα αντίπαλα εθνικά κόμματα της πόλης, μελετώντας τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές όψεις της στη σύνθεση και διαπλοκή τους. Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζονται οι προϋποθέσεις, τα διακυβεύματα και η πορεία προς την εκδήλωση της ρήξης στην Ορθόδοξη κοινότητα της πόλης. Το έβδομο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην άρθρωση και τις υποδοχές της εθνικής ιδεολογίας στη Φιλιππούπολη. Στο τελευταίο, τέλος, κεφάλαιο παρακολουθείται η πορεία της ενδοκοινοτικής σύγκρουσης η οποία κατέληξε στην οριστική ρήξη και τη δημιουργία ξεχωριστής βουλγαρικής κοινότητας στην πόλη (1861). Την συνεξέταση και σύνθεση των επιμέρους ευρημάτων της έρευνας θα την βρει ο αναγνώστης στο τελικό, συμπερασματικό κεφάλαιο.

Στη μακροχρόνια πορεία της έρευνας και συγγραφής της παρούσας μελέτης πολλοί άνθρωποι με βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν με πολλούς τρόπους. Ευγνωμοσύνη χρωστώ στους καθηγητές μου: στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Χρήστο Χατζήωσήφ· χωρίς την καθοδήγηση και την πολύπλευρη συμπαράστασή του η μελέτη αυτή θα ήταν πολύ πιο φτωχή και ίσως δεν θα είχε ολοκληρωθεί· στον κ. Παρασκευά Κονόρτα, στον οποίο συν τοις άλλοις χρωστώ και την αρχική έμπνευση και ώθηση προς τα ζητήματα που αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης· και στον κ. Σωκράτη Πετμεζά για την ακούραστη και μεθοδική του βοήθεια και ενίσχυση. Η μαθητεία μου στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και η συμμετοχή μου στις γόνιμες συναντήσεις υποψηφίων διδασκόντων και τα καλοκαιρινά σεμινάρια μεταπτυχιακών φοιτητών υπήρξε για μένα μια πολύ σημαντική και βοηθητική εμπειρία, για την οποία ευχαριστώ τους συναδέλφους μου –διδάσκοντες και φοιτητές– του Τομέα Νεότερης Ιστορίας. Η μακροχρόνια παραμονή μου και έρευνα στη Βουλγαρία υπήρξε δυνατή και γόνιμη χάρις στη βοήθεια των συναδέλφων μου από το Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών: του υφηγητή ερευνών Βαρμπάν Τόντοροφ, ο οποίος στάθηκε δίπλα μου από κάθε άποψη σαν αδελφός στα χρόνια της έρευνας, της επιβλέπουσας την εκεί εξειδίκευσή μου καθηγήτριας κ. Νάντια Ντάνοβα, η οποία εκτός των άλλων είχε την ευγενική καλοσύνη να μου παραχωρήσει προς χρήση ανέκδοτο αρχειακό υλικό, της Μαρίας Καλίτσιν, της Ντομπρίνκα Παρούσεβα, του Μπογιάν Μπεσεβλίεφ και όλων των άλλων εκεί συναδέλφων οι οποίοι μου προσέφεραν επιμέρους βοήθειες και συνέβαλαν στην προσαρμογή και εξοικείωσή μου με τη βουλγαρική ερευνητική και ιστοριογραφική πραγματικότητα. Ειδικές ευχαριστίες χρωστώ επίσης στη συνάδελφο του Εθνογραφικού Μουσείου του Ασένοφγκραντ (Στενημάχου) κ. Μίνα Χριστέμοβα. Στην ολο-

κλήρωση αυτής της μελέτης συνέβαλαν επίσης με διάφορους τρόπους οι συνάδελφοι Παρασκευάς Ματάλας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Δημήτρης Λούπης και Μαρίνα Αγγελοπούλου. Ευχαριστώ επίσης από καρδιάς τους Τηλέμαχο Ιατρίδη, για τη βοήθεια σε ζητήματα στατιστικής, και Νικόλα Αλαφοδήμο, για τη βοήθεια στη γραφιστική επεξεργασία των χαρτών της μελέτης. Οι παρατηρήσεις των κριτών της διδακτορικής μου διατριβής Σπύρου Καραβά, Σίας Αναγνωστοπούλου, Έφης Αβδελά και Χρήστου Λούκου με συνόδευσαν γόνιμα κατά την επεξεργασία της διατριβής μου προς έκδοση· τους ευχαριστώ θερμά. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Πρίνστον, το οποίο με φιλοξένησε ως μεταδιδακτορικό υπότροφο κατά τα τελευταία στάδια επεξεργασίας της εργασίας μου για την παρούσα έκδοση. Πολλές ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στους ανθρώπους των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης για τη φροντίδα της έκδοσης, και στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ για τη σταθερή του στήριξη στη συνέχιση και διεύρυνση των σχετικών με την παρούσα μελέτη ερευνών. Για τους δικούς μου ανθρώπους, τους γονείς μου Κοσμά και Ευαγγελία, τη Γιουλιάννα Μπόιτσεβα και τους αγαπημένους φίλους μου, που με στήριξαν, με άκουσαν, συζήτησαν μαζί μου ατέλειωτες ώρες και με ανέχθηκαν σε όλη αυτή την μακρά διαδικασία έρευνας και συγγραφής, ό,τι και να γράψω θα είναι λίγο. Αυτονόητα, ο γράφων φέρει την αποκλειστική ευθύνη για ό,τι θα διαβάσει ο αναγνώστης.